

DVĚ POZNÁMKY K LAZEBNICTVÍ VE STŘEDOVĚKU A RANÉM NOVOVĚKU

Karolina Adamová

Český král Václav IV. a krásná lazebnice

O Václavu IV. a lazebnici Zuzaně existuje legenda, kterou zapsal jako první Václav Hájek z Libočan. Král, kterého vsadili jeho nepřátelé, čeští páni, do staroměstského vězení, požádal o možnost vejít do lázní. S pomocí sličné lazebnice Zuzany se mu pak podařilo z vězení uprchnout a na loďce přeplout do bezpečí. Zuzanu pak bohatě vyznamenal tím, že jí dal „oděv ženský, poctivý“, pohostil ji a vyplatil jí sto českých zlatých. Pak k ní pravil: „*Poněvadž si mně na cestě tovaryšskou byla a při večeři se mnú za stolem seděla, jest jistě slušné, aby také této noci vedle mého boku ležala.*“¹ Podobně se zhostil vyprávění o Václavu IV. a lazebnici Zuzaně i Adolf Wenig.²

Ať už je legenda pravdivá, nebo ne, je pravdou, že Václav se rád bavil a k lazebnicím měl zvláště úzký vztah. Dokonce se jejich vyobrazení nacházejí i v jeho slavné bohatě iluminované bibli.³ Nalézáme je i ve Zlaté bule Karla IV. z roku 1356, první říšské ústavě, kam se podařilo Václavovi několik vyobrazení lazebnic

¹ HÁJEK z Libočan, Václav. *Kronika česká*. Praha, 1981, s. 483–485. Citace na s. 484.

² WENIG, A. *Staré pověsti pražské*. Praha, šesté vydání, nedatováno, s. 107–108.

³ Václavova bible z konce 14. století je uložena ve Vídni. V Čechách se nachází, např. na Křivoklátě, několik velkoformátových faksimilí. Iluminace s lazebnicemi prezentuje ve svých publikacích J. Krása. Srov. KRÁSA, J. *České iluminované rukopisy 13.–16. století*. Praha, 1990. A zejména KRÁSA, J. *Iluminované rukopisy Václava IV.* Praha, 1974.

prosadit. Na dolním okraji titulního listu Zlaté buly vidíme lazebnice, z nichž zvláště jedna, téměř nahá, gestikuluje tak, že nenechává nikoho na pochybách, o co jí jde. Mezi dvěma lazebnickými scénami vidíme krále Václava skrytého v typickém písmenu W. Vše je orámováno rostlinnými motivy.⁴

Václav IV. při četbě bible (Starého zákona) a rozjímání nad biblickými texty potěšil svůj zrak i četnými iluminacemi lazebnic⁵, jakýchsi středověkých Venuší, oděných do průsvitných bílých tunik.

Ostatně italský humanista Aeneas Silvius Piccolomini, pozdější papež Pius II., napsal ve své kronice *Historia Bohemica* ostře zaměřené proti husitství o českém králi Václavovi ne zcela spravedlivě: „*Zlenivělý... oddaný rozkoším, vyhýbající se práci, daleko dbalejší vína než království svého...*“⁶

Lazebnice symbolizovaly v zastřené formě dvorskou lásku a připomínaly i četné bukolické výjevy té doby. Byly obvykle zachyceny se džberem vody a s metličkami, kterými mrskaly muže sedícího v lázni, aby se mu prokrvilo tělo. Také někdy panovníka vískaly či mu myly vlasy. J. Spěváček správně zdůraznil, že ve vyobrazeních spoře oděných lazebnic je zřetelný rostoucí kult krásného ženského těla a volné lásky.⁷

Většinou se někde poblíž objevuje ledňáček⁸, oblíbený emblém Václava. Symbolizoval obnovu fyzických a duševních sil, ke

⁴ KRÁSA, J. *Iluminované rukopisy Václava IV.*, cit. d. Obrázek na s. 99. Král je někdy zobrazen přímo v lázni a někdy jako vězeň v kladě.

⁵ Lázni hodovali nejen králové a šlechta, ev. měšťané, ale i mniši. Např. v iluminaci v *Jenském kodexu* z 15. století vidíme mnicha ve džberu, o kterého se starají tři lazebnice. Čtvrtá pak potírá mnichovo tělo vonnou masťou.

⁶ AENEAS SILVIUS. *Historie česká*. Ed. VIČAR pod redakcí KVAPILA, J. Praha, nedatováno, s. 76. Poslední vydání PICCOLOMINI, Aeneas Silvio. *Historie česká*. Praha, 2010.

⁷ SPĚVÁČEK, J. *Václav IV. 1361–1419*. Praha, 1986, s. 487. Zde v poznámkách 1 a 2 uvádí Spěváček řadu prací k tématu Václava IV. a lazebnice Zuzany.

⁸ MYSLIVEČEK, M. *Panoptikum symbolů, značek a znamení*. Praha, 1992, s. 133.

kterým obvykle dochází právě v lázni. Rovněž odkazoval ke zmrtvýchvstání Krista. Společně s točenicí⁹ se dostal ledňáček později i do znaku českých lazebníků.

Točenice s ledňáčkem byla znakem nejstaršího rytířského řádu založeného Václavem v roce 1390 – řádu točenice. Byl uveden v život k počtě Václavovy zesnulé manželky Jany Falcké a k počtě jeho nové manželky, Žofie Bavorské. Václav IV. založením řádu navazoval na vznik řádů i jinde v Evropě. I Karel IV. prý založil řád, a to řád zlaté spony. Točenice odkazovala pravděpodobně na roušku svaté Veroniky s Kristovou tváří. Jednalo se o stuhu z jemné látky svázanou do uzlu s volně vlajícími konci.¹⁰

Lazebnice i ledňáček v točenicí se objevily i na klenbě Staroměstské mostecké věže,¹¹ důležité architektonické památce středověkých Čech s astrologickým a státoprávním významem.

Na první pohled málo pochopitelné jsou vyobrazení lazebnic ve společnosti divých mužů, vousatých a vlasatých bytostí porostlých srstí a mechem.¹² I ti mají právo na lázeň, i o ně se lazebnice starají. Zároveň symbolizují erotično ve své syrové podobě, která je vzdálena smyslnosti dvorského prostředí. Diví muži ale symbolizovali někdy i znamení zodiaku. Zároveň odkazovali k přírodním nespoutaným silám.

⁹Točenice byla někdy nahrazena věníkem, což byl svazek větví s lupením, který sloužil ke šlehání v lázni. Ve věníku bývají často dva ledňáčci. „*Ten věník jako prastarý symbol lásky nebyl nic nového – znali jej už minnesängeři a taky Francesco Petrarca. A ledňáček? Ten drobný ptáček figuruje už v antické pověsti o Alkyoně. To byla žena, která se z žalu nad smrtí svého chotě vrhla do moře. Bohové dojatí věrnou láskou jdoucí až za hrob se nad Alkyonou smílovali a proměnili ji v ledňáčka. Ledňáček od té doby vyjadřuje stálost citu*“ (zdroj: <https://dvojka.rozhlas.cz/166-schuzka-ve-znameni-lednacka-7938729>).

¹⁰<https://kamenovo.cz/index.php/2018/03/09/rad-zlate-spony/>.

¹¹Vidíme zde lazebnici, která drží v levé ruce zavěšený džber a v pravé pak zelený věník. Srov. JIRÁSEK, A. O králi Václavovi IV. *Staré pověsti české*. 10. vyd. Praha, 1930, s. 168–178.

¹²Viz ŠMAHEL, F. *Diví lidé v imaginaci pozdního středověku*. Kapitola Tajuplný svět divých mužů a lazebnic v Bibli Václava IV. S. 145–181.

Zajímavé je, že se na okrajích iluminací scén z lázni Václavovy doby objevuje medievistům dobře známá invocace „toho bzde toho“, která nebyla dosud uspokojivě vysvětlena.¹³

Staré lázně u Vltavy, ze kterých uprchl král Václav IV., pak z vděčnosti k lazebnici Zuzaně Václav skutečně vybudoval.¹⁴ Adolf Wenig o tom ve svých pověstech napsal, že král naplnil svůj slib lazebnici Zuzaně a „*koupil starou lázeň u řeky podle mostu, dal ji zbořiti a na jejím místě nový dům lázeňský vystavěti i pěkně zaříditi, tak to byla největší a nejlepší ze všech lázní pražských... Daroval pak král tu lázeň Zuzaně a k ní dvacet kop grošů ročního požitku*“.¹⁵

Lazebnické „řemeslo“ nebylo ve středověku příliš ve vážnosti, spíše se považoval jeho výkon za nečestný a nemravný, i když se často vykonávaly i drobné lékařské úkony. Lazebníci nesměli být ani členy městské rady. Připomeňme v tomto kontextu ustanovení krále Jana Lucemburského z roku 1330, které zakazovalo lazebníkům a barvířům zastávat konšelský úřad.¹⁶ Avšak roku 1406 vydal český král Václav IV. privilegium, které lazebnictví postavilo na roveň s ostatními řemesly.¹⁷

¹³ Viz např. *V zajetí středověkého obrazu. Kniha studií k jubileu Karla Stejskala*. Praha, 2011. BENEŠOVSKÁ, K., CHLÍBEC, K. *Slovo editorů aneb „toho bzde toho“*. S. 8–9. Jedno z mnoha vysvětlení je, že král Václav volal na svého oblíbeného psa se jménem Bezde: „Bezde, vem si ho.“ Existují ovšem výklady daleko peprnější.

¹⁴ První lázně se u nás objevily již ve 13. století. Srov. JANOTKA, M., LINHART, K. *Řemesla našich předků*. Praha, 1976, s. 164.

¹⁵ WENIG, A. *Staré pověsti pražské*. Cit. d. S. 108.

¹⁶ Jedinou výjimkou byla Kouřim, kde byl roku 1421 členem rady i lazebník Johannes. Srov. WINTER, Z. *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha, 1906, s. 554.

¹⁷ <http://www.kppardubicka.cz/cs/menu/zprava/193-kdyz-lecili-lazebnici/>. Roku 1439 vydala Staroměstská rada pražská privilegium s podobným obsahem. V něm se např. pravilo, že se „*pokládá řemeslo lazebnické za chvalitebné a dobré jako jiná a děti lazebnické že mohou do kteréhokoli řemesla vstupovat bez překážky*“. Srov. JANOTKA, M., LINHART, K. *Zapomenutá řemesla. Vyprávění o lidech a věcech*. Praha, 1976, s. 162. Tato privilegia nebyla ale příliš dodržována. Lazebníky očistil zcela král Vladislav Jagellonský, a to privilegium z roku 1474 a pak privilegium z roku 1509. Navázal tak na krále Jiřího z Poděbrad, který tak učinil již v roce 1463. Toto ustanovení krále Jiřího

Domněnka o tom, že Václav obdařil pražské lazebníky erbem s ledňáčkem v točenici, je patrně pouze jen fabulací. Tento znak získali lazebníci až daleko později. Faktem ale zůstává, že „*pražští lazebníci užívali již kolem roku 1440 na své bílé korouhvi znamení zeleného dubového věníku, v 16. století některými autory popisované jako dva zkřížené zelené věníky a nad nimi otevřené břitvy*“.¹⁸

Motiv Václava IV. se objevil nejen v Bibli Václava IV., ale i ve starší a novější literatuře (výše jsme uvedli např. A. Weniga). Známa je např. nástěnná malba z 19. století od J. Navrátila v pražském Vávrově domě. Na člunu odváží lazebnice Zuzana krále z lázně, kam byl z vězení převezen, v obou rukou drží veslo. Ani král nezahálí a rovněž s veslem v obou rukou pomáhá Zuzaně veslovat. Václava IV. a lazebnice Zuzanu namaloval i malíř Antonín Lhota, který žil v 19. a na počátku 20. století.

Motiv krásné Zuzany a krále Václava IV. se objevil i ve zpěvohře *Lazebnice od Karlova mostu*, ke které napsal hudbu pro divadlo Unitaria jeho zakladatel, hudebník a dirigent B. Diviš.¹⁹

z Poděbrad, které dovolovalo dětem lazebníků ucházet se i o jiná řemesla, navazovalo na urážku kutnohorských lazebníků . „*Jeden soused horský nazval je ‚řitomyji‘, druhý pravil, že by lazebníci měli sedávat u dveří jako biřicové, a třetí chtěl dokonce, aby lazebníci nebyvali tu, kde on bývá.*“ WINTER, Z. *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha, 1906, s. 555.

¹⁸ [Http://heraldikaerby.blog.cz/1510/rad-ceskeho-krale-zv-tocenice-1](http://heraldikaerby.blog.cz/1510/rad-ceskeho-krale-zv-tocenice-1) – zde i o dalším vývoji znaku lazebníků.

¹⁹ Divadlo založil B. Diviš se svým otcem v roce 1940. Bylo to lidové divadlo a navazovalo na zaniklé Divadlo u Karlova mostu. Básník, prozaik a autor knížek pro děti Josef Toman pak napsal na výzvu E. F. Buriana text *Lidový král* (prem. původní cenzurované verze 1938, prem. tištěné verze 1951). Národní divadlo roku 1911 uvedlo premiéru divadelní hry Arnošta Dvořáka *Král Václav IV.* Roku 1968 toto drama zpracoval do rozhlasové hry režisér Petr Adler.

Postavení lazebníků a lazebnic v raném novověku

„Lázně všechny všudy a střelecké domy a domky podle zdí a na branách pražských bývaly... zlopověstny. Z r. 1526 je zpráva, že za tu neslušnou živnost ani dům panský se nestyděl.“²⁰

Je pravdou, že lazebnice a lazebníci měli v raném novověku již lepší postavení. Dokonce v morové době poskytovali vedle lékařů rady nemocným. Někdy vykonávali i chirurgické práce.

Lázně obvykle spravovala vrchnost a ta také měla z lázní příjmem. Často vrchnost předávala lázně do správy městům a užitek z nich pak měla města, část peněz a dalšího hmotného příjmu ale plynula nadále vrchnosti. Zikmund Winter uvádí např., že v roce 1534 Jan z Pernštejna předal náchodským konšelům *„lázně, z kteréž mu dvě kopě grošů českých vycházely a tři slepice“*.²¹

Lázně ve Vyšším bývaly někdy i majetkem obce, která je lazebníkovi pronajímala za určitý obnos do dědičné držby. *„Hosté byli usazení ve velkých oválných dřevěných bečkách naplněných horkou vodou. Po usazení hosta byly většinou bečky zakryty prkny tak, že návštěvníkovi ven vyčnívala jen hlava. To proto, aby horká voda vydržela co nejdéle. Do lázně se přidávalo různé voňavé ‚kořání‘, většinou sušená mateřídouška. Aby lazebník vytvořil páru, kladl do kotle s vodou žhavé oblázky nebo ‚šťáfy žhnoucího železa‘. Při koupání nebo po něm přinášel lazebník hostům jídlo a pití.“*²²

Pro chudé lidi byly v obecních kuchyňkách, které bývaly na náměstí, zřizovány konšely lázně. Do těchto kuchyní chodívali i univerzitní mistři, neboť se zde obvykle velmi dobře vařilo.²³ Lázeňští hosté z chudých vrstev dostávali k jídlu pivo a chléb.

²⁰ WINTER, Z. *Kulturní obraz českých měst. Díl druhý*. Praha, 1892, s. 91.

²¹ Tamtéž, s. 563.

²² [Http://www.ckrumlov.info/docs/cz/region_histor_lazevb.xml](http://www.ckrumlov.info/docs/cz/region_histor_lazevb.xml).

²³ WINTER, Z. *Kulturní obraz českých měst. Díl druhý*. Praha, 1892, s. 564.

O lázních podal také zprávu panoš Jaroslav, člen mírového poselstva českého krále Jiříka. V Badenu navštívili mnozí místní lázně a tam prý byly tak sličné lazebnice, že pan Bavor litoval, že se již oženil.²⁴ Nejen lazebnice, ale i panny a hraběnky byly v lázních, což se pánům z poselstva velmi líbilo. I Jaroslavův deník dokládá, že často do lázní chodily společně ženy i muži.

Závěrem uvedme popis již modernější lázně, který podal Jan Amos Komenský ve svém díle *Orbis pictus*: „*V lázni omýváme špínu buď vsedě ve vaně, nebo vstupujeme do páry na lavici a otíráme se pemzou (mořskou pěnou) nebo žínkou. V šatně svlékáme šaty a opásáme se zástěrkou. Na hlavu si bereme čepičku a nohy dáváme do umyvadla. Lazebnice nosí v nádobě vodu, nabírá ji do vany, do které teče z potrubí. Lázeňský lehce řízne nožem a sázeje baňky vysává podkožní krev a utírá ji houbou.*“²⁵

Jak již v úvodu napsal profesor Antonín Hrdina, i já bych raději Zdeňku Masopustovi psala do festschriftu k jeho životnímu jubileu. Ale člověk míní, Pán Bůh mění...

²⁴ TICHÁ, Z. Deník panoše Jaroslava. In: *Jak staří Čechové poznávali svět*. Praha, 1984, s. 92.

²⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Orbis pictus*. Praha, 2012, s. 122.